— Справді, моя люба, це якесь божевілля — йти в село в таку спеку! Останні два місяці в тебе з'являються якісь дивні капризи. Ти мене везеш, не спитавши моєї згоди, до моря, хоч за всі сорок п'ять років нашого подружнього життя тобі ніколи не приходили в голову такі фантазії. Ти чомусь вибираєш Фекан, найнудніше містечко, і тут тебе охоплює така мандрівна гарячка — хоч ти ніколи не. любила рухатись — що ти бажаєш зробити прогулянку в полі у найжаркіший день літа. Попроси, щоб д'Апреваль провів тебе, він же завжди потурає твоїм примхам. А я піду відпочину.

Пані де-Кадур обернулась до свого давнього друга:

— Ви підете зо мною, д'Апреваль?

Він вклонився, усміхаючись, з старомодною галантністю:

— Куди б ви не пішли, я піду з вами, —сказав він.

— Ну, що ж, ідіть, якщо хочете дістати сонячний удар, — заявив пан де-Кадур.

І він вернувся в отель подрімати в ліжку годину-другу.

Як тільки стара жінка і її старий друг лишились самі, вони негайно вирушили в путь. Вона промовила дуже тихо, стискаючи його руку:

— Нарешті! Нарешті!

Він прошепотів:

— Ви збожеволіли! Кажу вам, ви збожеволіли! Подумайте, чим ви рискуєте. Якщо ця людина...

Бона здригнулась:

— О, Анрі, не кажіть про нього: "ця людина"!

Він продовжував різким тоном:

— Ну, добре! Якщо наш син про щось догадається, якщо він нас запідозрить, — ви в його руках, ми обоє в його руках. Ви спокійно жили, не бачачи його, сорок років. Що з вами сьогодні?

Вони йшли довгою вулицею від моря до міста, потім звернули праворуч і стали підніматися на пагорби Етрета. Біла дорога звивалась у жаркій зливі сонячного проміння.

Вони повільно, дрібними кроками ішли у цій палючій спеці. Пані де-Кадур просунула руку під лікоть свого друга й дивилась перед собою застиглим, стривоженим поглядом.

Вона промовила:

— Значить, ви теж ніколи більш не бачили його?

— Ні, ніколи!

— Як це можна?

— Люба моя, не будемо повертатись до нашої вічної суперечки. У мене дружина і діти, у вас — чоловік, отже, нам обом доводиться оберігати свою репутацію.

Вона нічого не відповіла. Вона думала про свою далеку молодість, про минуле, таке сумне.

Її видали заміж, як звичайно видають молодих дівчат. Свого жениха, дипломата, вона зовсім не знала, і життя її з ним було таке, як у всіх світських жінок.

Та ось один молодий чоловік, пан д'Апреваль, одружений, як і вона, покохав її глибоко й пристрасно, і під час довгої відсутності пана де-Кадур, що виїхав з політичною місією в Індію, вона піддалася спокусі.

Хіба могла вона опиратись, устояти? Де знайшла б вона силу й мужність, щоб не піддатись, коли й сама покохала? Ні, ні! Це було б надто тяжко! Їй довелося б так страждати! Яке жорстоке, яке підступне життя! Хіба можна уникнути своєї долі, хіба можна втекти від фатальної неминучості? Живучи самотньою, покинутою жінкою, без ласки, без дітей, як могла вона тікати від пристрасті, сильнішої за неї, тікати від сонячного світла, прирікаючи себе на довічне життя в темряві?

Так виразно пригадує вона тепер кожну дрібницю, — як він цілував її, як усміхався, як, входячи до неї, спинявся на порозі і дивився на неї! Щасливі дні, єдині світлі дні в її житті, і як шввдко вони проминули!

Потім вона помітила, що вагітна. Яка мука, яка тривога!

О, ця подорож на південь, довга подорож, страждання, вічний страх, і це життя в маленькій відлюдній віллі на березі Середземного моря, в глибині саду, з якого вона не наважувалась виходити,

Як добре вона пам'ятає довгі дні, коли вона лежала під апельсиновим деревом, дивлячись на жовто-червоні круглі плоди в зеленому листі. Як їй хотілось вийти, піти до моря! Свіжий подув його долітав до неї через огорожу; вона чула плюскіт його дрібних хвиль на піщаному березі, і їй ввижалась, його блакитна широчінь, сяюча на сонці, і білі вітрила, і гора на обрії! Але вона не наважувалась вийти за хвіртку. Що як її хтось впізнає, коли вона отак спотворена, коли її широка талія і викриває її ганьбу!

А дні чекання, останні дні, сповнені муки! Тривожні ознаки! Перші перейми! Потім жахлива ніч! Як багато страждань вона зазнала!

Що то була за ніч! Як вона стогнала, кричала! Вона й зараз наче бачила перед собою бліде лице коханця, який цілував їй руку щохвилини, бачила гладенько виголене обличчя лікаря, білий чепчик сиділки.

Як стрепенулось її серце, коли вона почула слабенький писк дитини, схожий на нявчання, цю першу пробу людини подати голос!

А наступний день! Наступний день! Єдиний день в її житті, коли вона могла дивитись на свого сина, цілувати — бо ніколи більш не бачила вона його!

І потім — нескінченне, порожнє існування, завжди, завжди затьмарене думкою про дитину. Вона більш ні разу не бачила це маленьке створіння, народжене нею, не бачила свого сина! Його взяли, забрали, сховали десь. Вона знала тільки, що його виховують нормандські селяни, що сам він став селянином, щасливо одружився і був добре забезпечений своїм батьком, імені якого не знав.

Скільки разів за ці сорок років вона поривалася поїхати до нього, обняти його! Вона не уявляла собі, що він виріс! Їй завжди пригадувалась людська личинка, яку вона тільки один день тримала в руках, пригортаючи до своїх змучених грудей.

Скільки разів говорила вона своєму коханцеві: "Я не можу більше, я хочу його бачити, я поїду..."

І завжди він не пускав її, спиняв. Він казав, що вона не зуміє стримати себе, зрадить себе, той догадається, буде її експлуатувати. Вона занапастить себе.

— Який він? — питала вона.

— Я не знаю. Я теж його більш ніколи не бачив.

— Як можна так? Мати сина і не знати його, боятись його, відштовхнути його, як щось ганебне. Це було жахливо.

Вони йшли нескінченною дорогою, знесилені полум'ям сонячного проміння, весь час піднімаючись на гору.

Вона заговорила знову:

— Це наче якась кара: в мене ніколи не було більш дітей. Ні, я не могла встояти перед бажанням побачити його, бажанням, що переслідує мене сорок років. Ви, чоловіки, цього не розумієте. Подумайте — мені вже лишилось недовго жити. І я не побачила б його! Не побачила б — невже це можливо? Як я могла так довго чекати? Все моє життя я думала про нього. Яке жахливе було через це моє існування! Щодня — чуєте, щодня! І коли я прокидалась, перша моя думка була про нього, про мого сина. Який він? О! Як я почуваю свою провину перед ним! Хіба треба боятись думки світу в таких випадках? Я повинна була покинути все, їхати до нього, виховувати його, любити його. І, безперечно, я була б щасливіша. Та я не наважилась. Я була малодушна. Як я страждала! О, нещасні покинуті створіння, як вони повинні ненавидіти своїх матерів!

Вона раптом зупинилась; ридання душили її. Долина в сліпучому світлі полудня була пустинна й німа. Тільки коники різко й протяжно сюрчали в жовтій рідкій траві обабіч дороги.

— Посидьте трохи, — сказав їй д'Апреваль.

Він одвів її на край придорожньої канави, і вона у знемозі опустилась на землю, затуливши обличчя руками, її сиве волосся, завите в кучері по

обидва боки обличчя, розпустилось; вона плакала, серце її розривалось від глибокої скорботи.

Він стояв перед нею, стривожений, не знаючи, що сказати. Він бурмотів:

— Ну, будьте мужні.

Вона підвелась.

— Так, у мене вистачить мужності.

І, витираючи очі, вона рушила далі старечою нерівною ходою.

Трохи далі дорога вела через гайок, серед якого притулилось кілька будиночків. Чути було розмірені й дзвінкі удари ковальського молота об ковадло.

Незабаром вони побачили праворуч від дороги візок перед якоюсь низькою будівлею; далі, під повіткою, двоє чоловіків підковували коня.

Пан д'Апреваль підійшов до них.

— Де тут ферма П'єра Бенедікта? — гукнув він.

Один з чоловіків відповів:

— Зверніть ліворуч, якраз проти маленького кафе, а потім ідіть прямо, третій двір від ферми Поре. Біля паркана — ялинка. Не помилитесь.

Вони повернули ліворуч. Жінка тепер насилу йшла, ноги їй підломлювались, серце билося так, що вона задихалась.

На кожному кроці вона шепотіла, як молитву:

— Боже мій! О боже мій!

Страшне хвилювання перехопило їй дух, і вона поточилась, наче їй підтяли ноги.

Пан д'Апреваль, схвильований, трохи блідий сказав їй різко:

— Якщо ви не зумієте опанувати себе як слід, ви одразу зрадите себе. Постарайтесь тримати себе в руках. Вона пробурмотіла:

— Де знайти сили? Це ж мій син! Я побачу зараз свого сина!

Вони йшли вузькою сільською дорогою, між дворами ферм, затіненою подвійним рядом буків, що росли вздовж канав.

І раптом вони опинились перед дерев'яним парканом, біля якого росла молода ялинка.

— Тут, — сказав він.

Вона враз зупинилась і глянула.

В глибині просторого двора, обсадженого яблунями, виднів-ся невеличкий будиночок під соломою, а проти нього — стайня, клуня, хлів, курник. Під повіткою, критою шифером, — віз, біда, кабріолет. Четверо телят щипали свіжу зелену траву в холодку під деревами. Чорні кури блукали по всіх кутках подвір'я.

Ні звуку. Двері будинку стояли відчинені, але нікого не було видно.

Вони зайшли на подвір'я. В ту ж мить чорний пес виліз з перекинутої бочки під великою грушею і почав люто гавкати.

Біля входу, вздовж стіни будинку, чотири вулики на дощаних підставках вишикували в ряд свої солом'яні дашки. Пан д'Апреваль підійшов до будинку й гукнув:

— Є тут хто?

На порозі з'явилась дівчинка років десяти в сорочці й шерстяній спідничці, з босими брудними ногами, несмілива й похмура на вигляд. Вона стала на дверях, наче обороняючи вхід.

— Чого вам треба? — спитала вона.

— Батько дома?

— Ні.

— Де він?

— Не знаю.

— А мама?

— Пішла корів доїти.

— Скоро вона прийде?

— Не знаю.

Стара пані, наче злякавшись, що її силоміць потягнуть звідси, поквапливо промовила:

— Я не піду, поки не побачу його.

— Ми почекаємо, люба моя.

Обернувшись, вони побачили селянку, що йшла до дому, несучи дві бляшані, очевидно важкі дійниці, по яких раз у раз пробігали сліпучі відблиски сонця.

Жінка припадала на праву ногу, груди її були обтягнуті коричневою фуфайкою, вицвілою, вимоченою дощами, поруділою від літнього сонця; вона була схожа на бідну наймичку, нужденну й неохайну.

— Ось і мама, — сказала дівчинка.

Дійшовши до будинку, селянка оглянулась на чужих людей непривітно й підозріливо і ввійшла в дім, наче й не бачила їх.

Вона здавалась старою, з худим, жовтим, висохлим, наче дерев'яним обличчям, яке часто можна побачити в селянок.

Пан д'Апреваль гукнув до неї:

— Слухайте, хазяйко, ми зайшли попросити вас продати нам дві склянки молока.

Поставивши відра, вона вийшла на поріг і буркнула:

— Я молока не продаю.

— Бачите, нам дуже хочеться пити. Ця пані немолода і дуже стомилась. Чи не можна у вас дістати чого-небудь напитись?

Селянка дивилась на них насторожено й похмуро. Нарешті вона погодилась:

— Ну, гаразд, раз ви вже прийшли, я вам дам молока, — сказала вона.

І зникла в домі.

Дівчинка винесла з кімнати два стільці і поставила під яблунею; слідом за нею вийшла мати і подала відвідувачам дві чашки пінистого молока.

Сама вона спинилась коло них, наче хотіла простежити за ними і розгадати, що в них на думці.

— Ви з Фекана? — спитала вона.

Пан д'Апреваль відповів:

— Так, ми приїхали на літо до Фекана.

Помовчавши, він додав:

— Ви не могли б нам продавати щотижня курчат?

Селянка завагалась, потім відповіла:

— Що ж, це можна. Вам маленьких курчат треба?

— Так, маленьких.

— А почому ви купуєте курчат на базарі?

Д'Апреваль не знав і звернувся до своєї подруги:

— Люба, почому ви купуєте курчат, маленьких курчат?

Вона пробурмотіла з повними сліз очима:

— По чотири франки і по чотири п'ятдесят.

Хазяйка скоса здивовано глянула на неї, потім спитала:

— Хвора вона, чи що — ця пані? Чого вона плаче?

Він не знав, що відповісти, і промовив, затинаючись:

— Ні... ні... але вона... вона по дорозі загубила годинник, гарний годинник, і їй дуже шкода його. Якщо хтось знайде його, сповістіть нас.

Тітка Бенедікт нічого не відповіла, вирішивши, що тут справа нечиста.

Раптом вона сказала:

— Ось мій хазяїн.

Тільки вона помітила, як він увійшов, бо стояла лицем до хвіртки.

Д'Апреваль здригнувся, пані де-Кадур мало не впала, рвучко повернувшись на стільці.

За десять кроків від них чоловік вів на налигачі корову, зігнувшись удвоє і важко дихаючи.

Не звертаючи уваги на сторонніх, він вилаявся:

— А бодай тобі, шкапа клята!

Він попрямував до хліва і зник у ньому.

Сльози на очах старої пані вмить висохли; вона розгубилась, застигла, оніміла. Син! Це її син!

Д'Апреваль, якого боляче вразила та сама думка, вимовив тремтячим голосом:

— Це і є пан Бенедікт?

Хазяйка насторожилась:

— А хто вам сказав, як його звуть? Пан д'Апреваль відповів:

— Коваль на перехресті коло шляху.

І всі замовкли, втупивши очі в розчинені двері хліва, що зяяли в стіні чорною дірою. Всередині нічого не було видно, але звідти чути було неясні звуки, кроки, тупотіння, приглушене соломою, розкиданою долі.

Хазяїн знов з'явився на порозі, витираючи лоба, і попростував до будинку; він йшов повільною ходою і на кожному кроці наче підстрибував.

Він знов пройшов мимо чужих людей, наче не помічаючи їх, і сказав дружині:

— Іди націди кухоль сидру, пити хочеться.

І він увійшов у дім. Хазяйка пішла в льох, залишивши парижан самих.

Пані де-Кадур, в нестямі, пробелькотіла:

— Ходімо звідси, Анрі, ходімо звідси.

Д'Апреваль взяв її під руку, підняв і, підтримуючи з усіх сил, бо почував, що вона ось-ось упаде, повів її геть, кинувши на стілець п'ять франків.

Як тільки вони вийшли з двору, пані де-Кадур розридалась, вся здригаючись від болю.

— Так ось що ви зробили з нього!..

Пан д'Апреваль, дуже блідий, сухо відповів:

— Я зробив, що міг. Його ферма коштує вісімдесят тисяч франків. Не всякий капіталіст забезпечує так свого сина.

І вони повільно пішли назад, не кажучи більше ні слова.

Вона плакала невгаваючи. Сльози текли й текли їй з очей, збігаючи по щоках.

Нарешті джерело їх вичерпалось. Подорожні вернулись у Фекан.

Пан де-Кадур чекав їх з обідом. Побачивши їх, він розсміявся й вигукнув:

— Прекрасно! У моєї дружини сонячний удар! Я дуже радий. Справді, мені здається, вона останнім часом втратила розум!

Ні жінка, ні її друг не відповіли, і коли пан де-Кадур, потираючи руки, спитав:

— Чи добре ви прогулялись принаймні?

Д'Апреваль відповів:

— Чудово, друже мій, чудово.